

ÁLLAM ÉS ERŐSZAK

Balogh László Levente

(egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem BTK, Politikatudományi Tanszék)

Összefoglaló

A modern állam fejlődése szorosan összefonódik az erőszak-monopólium kialakulásával, jóllehet állam és erőszak igen változatos formákban voltak képesek kapcsolódni a történelem folyamán. A folyamat elméleti megalapozói (Hobbes, Weber, Elias) egyetértettek abban, hogy az erőszak-monopólium kialakulása, alapvető normatív jellege ellenére, olyan exkluzív folyamatot jelöl, amelynek sem jól elkülöníthető kezdete, sem pedig belátható vége nincs. A folyamatot az jellemzi, hogy állam és államiság látszólag elválaszthatatlan. Mára azonban ez a szemlélet alapjaiban kérdőjeleződött meg az erőszak privatizációja miatt, amely vagy alulról, vagy fentről következik be, az adott állam gazdasági fejlettségétől és politikai hagyományaitól függően.

Az erőszak-monopólium megroppanhat ugyan, de a folyamat soha nem lehet teljes. Az állam leadhatja ugyan végrehajtó kompetenciái egy részét a piaci szereplőknek, döntési kompetenciái egy részét pedig nemzetközi szervezeteknek, de sajátos helyzetét figyelembe véve nem szabadulhat meg a felelősségtől.

Kulcsszavak: állam ■ államiság ■ erőszak ■ erőszak-monopólium
■ erőszak-privatizáció ■ globalizáció

A politikai fogalmak nem mindig követik tárgyuk változásait, és az előbbi állandósága gyakran ellentétbe kerül az utóbbi változékonyságával. Különösen igaz ez akkor, ha két fogalom viszonyáról van szó, márpedig az állam és az erőszak viszonyának hosszú és igen változatos története van, ami leggyakrabban a fogalmak esetleges összefüggéseiben tükröződik. Ha a fogalmakat külön vizsgáljuk, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy az erőszak egy ősrégi jelenség, amelynek számos megjelenési formája létezett és létezik, és úgy is tekinthetünk rá, mint a történelem vezérfonalára, amelynek mentén az emberi történelmet az erőszak alakváltozásainak történeteként mesélhetjük el. Ezzel szemben az állam, legalábbis az, amit ma értünk alatta, a modernitás kezdetén született meg Európában, és kialakulásának egyik döntő mozzanata éppen az volt, hogy az erőszak fogalmával szinte elválaszthatatlanul összefonódott. Az erőszak-monopóliumban való összekapcsolódás következménye minden esetben az erőszak korlátozása és a biztonság növekedése lett, aminek alapján egyre inkább úgy tekintettek az államra mint vívmányra, amely képes az erőszakot kifejteni és megfékezni, kanalizálni és szimbolizálni, éppen ezért nem csak a civilizáció folyamatának feltételeként és eredményeként terjedt el, hanem alap-

vető politikai normaként is. Az erőszak ezzel az állami uralom legfontosabb eszközévé vált, de semmi esetre sem tekinthették kizárólagosnak. Mivel az erőszak szűkös forrás, nem lehet folyamatosan alkalmazni, így az állam rá van utalva az elismerésre, amely mentesíti őt az erőszak közvetlen gyakorlása alól, és ha hiányzik az elfogadása, azt csak korlátozottan, vagy egyáltalán nem lehet erőszakkal vagy fenyegetéssel kompenzálni (vö. Grimm, 2002).

A modern állam fejlődése az erőszak-monopólium kialakulásával természetesen nem fejeződött be, mivel annak köszönhetően egyre több feladatot és hatáskört vont magához, amelynek során maga az erőszak-monopólium is alaposan átalakult. Az államfejlődés ugyanis nem egyszerűen egy eszmény beteljesülése vagy egyszeri esemény, hanem olyan folyamat, amely számtalan formát öltött és ölt, ennek ellenére is viszonylag pontosan ki lehet azonban jelölni a fejlődés irányait és legfontosabb állomásait. (Grimm, uo.) Az erőszak-monopólium nyomán megszülető hivatali és adószedő állam elsődleges feladata a jövedelmek előteremtése volt, amelynek során a feudális szolgáltatásokat egyre inkább felváltották az államnak nyújtott szolgáltatások, és ennek következtében az utóbbi négyszáz évben az állam feladatai és hatáskörei hihetetlen mértékben megsokasodtak. Mindez szabályozások egész sorát kívánta meg, aminek következtében megszilárdult a törvények által biztosított állami rend, amely szilárd legitimációra tartott igényt. Az állami erőszak alapjai a modern kor kezdetétől fogva számtalan filozófiai és politikaelméleti igazolást nyertek, amelyek a polgárjogok kiterjesztését és a demokratikus eljárásokat alapozták meg, illetve a jogokban és alkotmányokban csapódtak le. Az alkotmányosság és a népszuverenitás elveinek összekapcsolása a nemzetállamban öltött testet, amelyben először valósult meg a terület-lakosság-állam hármassága. Az állam ezzel elindult a jogállami fejlődés és a demokratikus kibontakozás útján, ami egyrészt lehetővé tette az erőszak-monopólium fenntartását, másrészt korlátok közé is szorította azt a hatalmi ágak szétválasztása és a nyilvánosság kiszélesedése révén, ugyanakkor a választójog kiterjesztésével egyedülálló legitimációs bázist teremtett magának. A fejlődés végpontja a gondoskodó illetve a jóléti állam, amely előteremt és fenntartja a közjavakat, működteti a szociális ellátórendszereket, és ezen minőségeiben szabályozza az újraelosztás mechanizmusait. Az állam lesz a közjavak végső garanciája, amely magában foglalja szinte valamennyi szférát: a belső békétől és jogbiztonságtól, a pénzrendszer fenntartásán és a víz- vagy áramszolgáltatáson keresztül, az oktatás- és egészségügyig. Ez egyben ki is jelöli az állam határait, amely éles választóvonalat húz maga, illetve a társadalom és a magánélet közé.

Az állam különböző formái természetesen nem egyszerre és nem egyformán jöttek létre, de a folyamatban mindenütt közös, hogy a politikai uralom mindenütt állami kereteket öltött, és minden állami fejlődésnek elengedhetetlen előfeltétele lett az erőszak-monopólium megteremtése. Az állami erőszak

monopóliuma tette lehetővé, hogy a modern államalakulás folyamata során az állam és az államiság a szuverén állam ideáltípusában szinte teljes mértékben egybeessenek, jóllehet a valóságban soha sem sikerült az államnak teljesen kisajátítania az államiságot. Ezzel együtt egészen a legutóbbi időkig a legtöbben úgy gondolhattak az államra mint az uralom monopolistájára, így ezt a fejlődést tekintették természetesnek és kívánatosnak. Ez a fejlődés a múlt század hatvanas-hetvenes éveire érte el csúcspontját a nyugati világban, de ezzel szinte egyidőben el is kezdődött a felbomlása. Úgy tűnik, hogy mára megkérdőjelezhetetlenné vált az a folyamat, amelynek során az állam és az államiság fokozatosan újra elválik egymástól. De vajon milyen következményekkel jár mindez az államra és az állami erőszak-monopóliumra nézve? Vajon az állam sokszor megjósolt elhalásáról van-e szó, vagy csak egy újabb fontos fordulóponthoz értünk az állam és az államiság viszonyában? Vajon az erőszak-monopólium megroppanása után hová szorul vissza az állam, és honnan nem menekülhet?

AZ ÁLLAMI ERŐSZAK-MONOPÓLIUM KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETI VÁZLATA

Kétségtelen, hogy az állam és az erőszak igen változatos formákban volt képes összekapcsolódni a történelem folyamán, de ezen a helyen most a nyugati államfejlődés modern kori sajátosságait tekintjük át, habár kétségtelen, hogy az erőszak monopolizálásának igénye nagyjából egykorú a politikai rend kezdetével. A premodern fejlődés azonban alapvetően más irányt jelölt ki, ugyanis a modern kor előtt az állam legfőbb ismertetőjegye nem az erőszak volt, hanem az igazságosság. Ez különböztette meg az államot egy rablóbandától, éppen ezért csak másodlagos kérdés, hogy az állam és a rablóbanda között abszolút – mint például Platón (Az állam, 351c) és Cicero (különösen Az állam III. könyve illetve A törvények II. könyve) – vagy csupán fokozati különbséget – mint Szent Ágoston (Isten városáról, IV. könyv) – tesznek (vö. Kley, 2006).

Az állami erőszak-monopólium kialakulásának első lépése a háború monopolizálása volt, amelynek során az államnak először a saját hadseregén kellett úrrá lennie ahhoz, hogy a háború egyedüli ura legyen (Münkler, 2002: 101.). Egyrészt a XVI. századi vallásháborúk, a dinasztikus háborúk, a török hódítás – általában a háborúk elhúzódása –, másrészt a gyalogság térnyerése, a haditechnika – különösen a tüzérség – fejlődése és az azzal együttjáró átépítések együttesen a háborúk elképesztő drágulását okozták, amelynek alapját csak az adószedés monopolizálása teremthette meg. A háborúk elhúzódása és a hadviselés drágulása tették lehetővé az állam számára a hadügyek és annak forrásai feletti közvetlen rendelkezést, illetve a pusztítás korábban nem tapasztalt méretei együttesen teremtették meg a vágyat az erőszakot erőszakkal kordában tartó államra. A háborúk tapasztalatai és a béke utáni vágy alapozták meg az erőszak

és az állam addig példa nélküli összekapcsolásának lehetőségét. Ennek a folyamatnak az a sajátossága, hogy benne számtalan elem találkozik és hat megtermékenyítőleg egymásra: a reformáció szellemisége, a vallásháborúk, a nagyhatalmak vetélkedése és a technikai fejlődés együttesen eredményezik azt a politikai folyamatot, amelynek során kialakul az erőszak-monopóliumon alapuló modern állam (vö. Münkler, 2002). Ezt az összefüggést Charles Tilly formulája ragadja meg a legtalálóbban: *War makes the state, and the state makes war.*

A folyamat eredményeként az állam igyekezett kivenni az erőszakot polgárai kezéből és kiiktatni azt hétköznapi viszonyaik közül, aminek következtében az erőszak egyre indirektebbé vált, és kiderült, hogy az engedelmesség érdekében nincs szükség az erőszak közvetlen gyakorlására. Mindez nyilvánvalóan nem egyik napról a másikra történt, hanem egy hosszú civilizációs folyamat állomásainak és eredményének tekinthetjük, amely a bünszervezetek és gerillacsoportok felszámolásától, a párbaj és a harci kutyák betiltásán keresztül, egészen a családon belüli erőszak szankcionálásáig terjed (vö. Reemtsma, 2004: 347–348.). A folyamat során az erőszak-monopólium tovább differenciálódott, aminek következtében a külső és a belső biztonság intézményesen is elváltak egymástól; előbbiért továbbra is a hadsereg volt felelős, míg az utóbbi fenntartására fokozatosan kialakult a rendőrség. Így alakultak ki az erőszak-alkalmazás kevésbé közvetlen formái, amelyek a fejlődés magasabb fokára utalnak, és jobbra azzal függenek össze, hogy a XIX. században az állam hatalma korábban elképzelhetetlen mértékben megnőtt, és a klasszikusnak tekinthető feladatokon – igazságszolgáltatás, pénzügyek, adóztatás, hadsereg fenntartása – túl, immáron olyan területekre is kiterjedtek, amelyek korábban nem voltak törvényileg szabályozva, de feltétlenül szabályozást igényeltek (Reinhardt, 2003: 363–364.). Ezek a feladatok például a XVIII. századi Párizsban az erkölcsi és vallási ügyektől kezdve, az egészségügyön, szegényügyön keresztül egészen a rend és biztonság konkrét fenntartásáig terjedtek. A közjóról és biztonságról való gondoskodás magyarázza, hogy a rendőrség nem a fegyveres erőkből jött létre, hanem az igazságszolgáltatásból nőtt ki, és csak később vált az állami erőszak-monopólium részévé. A *Policey* ugyanis eredetileg a közösségi feladatok ellátását jelentette, és sokkal inkább szolgálta a megelőzést, mint a megtorlást. Ez az eredeti vonás azután is megmaradt, hogy a községek az egységállam kialakulását követően már nem voltak képesek önállóan ellátni feladataikat, és több helyen is olyan párhuzamos rendőrségi struktúrák alakultak ki, amelyek mind a mai napig megtartották községi és tartományi, illetve állami jellegüket egyaránt (vö. Reinhardt, 2003).

Az állam azonban a maga erőszak-monopóliumával a belső rend megteremtésén túl, a nemzetközi rend alapelemévé is vált. A vesztfáliai béke nyomán egyre inkább vesztfáliai rendszerről volt szó, amely oly mértékben univerzalizálódott az idők folyamán, hogy minden későbbi nemzetközi rendről alkotott elképzelés kiindulópontjává vált. Ennek a rendnek az alapeleme az

állam, amely vele egyenrangú államokkal van körülvéve. Ha vesztfáliai rendszerről beszélünk, akkor államokra, illetve a közöttük levő rendre gondolunk. Ezek az államok kölcsönösen elismerik egymás szuverenitását és határait, és ezzel indirekt módon azt a körülményt, hogy nem léteznek köztes terek, ahol valamely állam hatalma ne érvényesülne. A területiség vált tehát a modern államiság meghatározó körülményévé, ami ezt a sajátosan európai képződményt, amely oly szorosan kapcsolódott keletkezési körülményeihez, végül olyan egyetemes normává tette, ami gondolkodásunkat az államról mind a mai napig alapvetően meghatározza. Lehet persze azon vitatkozni, hogy valóban kizárólag a vesztfáliai békéhez köthetőek-e ezek a változások, de az vitathatatlan, hogy ettől kezdve ez lett a nemzetközi rend és stabilitás mintaképe (vö. Zimmer, 2007). Ez ugyan egyáltalán nem jelentette az államok közötti háború végét, de a *ius ad bellum* csak az államot illette meg, és ezen keresztül a *ius in bello* is messzemenően szabályozott maradt, még akkor is, ha a szabályokat sohasem tartották be teljes mértékben. Ezzel együtt az állam lett a háború korlátozottságának záloga, a polgárháborúk kiszámíthatatlanságával szemben, amit Hobbes káoszként, a mindenki harca mindenki ellenként írt le.

Azt a felfogást, hogy az állam az erőszak korlátozásának intézménye, egészen az I. világháborúig általánosnak tekintették, a helyzet azonban alaposan megváltozott, miután az erőszak-monopólium többé már nem a béke biztosító volt. Sőt, az erőszak-monopólium, amely eredetileg az erőszak önkényességét volt hivatott kiiktatni, most éppen maga vált önkényessé, és vált le végül az államról. Ez a fejlődés végül a totalitárius rendszerekben csúcspontot ért el, ahol az erőszak immáron nem indirekt vagy járulékos elem volt, hanem a rendszer legjellemzőbb vonásává vált. Immáron nem a rend fenntartását vagy az önkényességtől való védelmet, hanem a dinamika fenntartását szolgálta. A totalitárius rendszerekben a párt és a különböző mozgalmak szerepe abban nyilvánult meg, hogy a társadalmat képesek voltak állandó mozgásban tartani, és ezzel lehetetlenné tették, hogy a rendszer hosszú távon elburokratizálódjon, és szabályokhoz vagy rutinokhoz kötődjön. Az ellenséggel folytatott permanens harc, illetve a célok elérhetetlensége képes volt folyamatosan dinamizálni a társadalmat. Az anarchia ilyen módon intézményesült, és lehetetlenné tette az állam racionalizálását. Az állam ugyan nem tűnt el véglegesen, de egyszerű homlokzattá silányult, amelynek nem sok köze volt a valódi hatalomhoz. Ez a formátlanság azonban nem jelentette a rendszer gyengeségét, sőt sajátos stabilitást és az uralomgyakorlás egyedülálló hatékonyságát biztosította az uralmon levők számára. A totalitárius rendszer ugyan feloldotta az állam szuverenitását a totalitárius mozgalmakban, de nem számolta fel az államot, hanem meghagyta kirakatnak, amely mögött a totalitárius szervezetek permanensen zajló, brutális harca folyt, amely lehetetlenné tette, hogy a rendszer nyugvópontra jusson, és az állam újjászülessen (vö. Arendt, 1992 és Neumann, 1984).

AZ ERŐSZAK-MONOPÓLIUM EVOLÚCIÓJA

A fentebb vázolt folyamat arra utal, hogy az állam és az erőszak sokféleképpen kapcsolódhatott össze a történelem folyamán, amelyeket éppen ezért összetartozónak, sőt egymást feltételezőnek tekintünk. Mindazonáltal ezen a helyen nem kívánom tovább részletezni a történelmi folyamatot, ezért inkább az erőszak-monopólium evolúciójára, illetve annak folyamatjellegéből adódó következményeire akarok kitérni.

Kétségtelen, hogy az állam és az erőszak összekapcsolásának legnagyobb hatású teoretikusa Thomas Hobbes volt, aki a szuverén megteremtése révén az erőszak monopolizálásában látta az erőszak megfékezésének és korlátozásának egyetlen hatékony lehetőségét. „...ha nem jön létre semmiféle közhatalom, vagy ha az nem elég erős, hogy biztonságot nyújtson nekünk, minden ember mindenki mással szemben saját biztonsága érdekében törvényesen és joggal a maga erejére támaszkodik...” (Hobbes, 1999: 205.). Hobbes szemében ezt a természeti állapotot éppen az jellemezte, hogy az emberek korlátlanul és kiszámíthatatlanul alkalmazták az erőszakot. Végső soron ennek az erőszaknak az önkényességét megakadályozandó van szükség egy szervezett erőszakra, a Leviatánra, amelyik a rendelkezésére álló direkt és indirekt erőszak révén egyaránt képes féken tartani az erőszak minden más formáját. Ennek érdekében „egy olyan személyt vagy gyülekezetet jelölünk ki, amely valamennyiünket megtestesíti, vagyis valamennyiünk megbízottja, s hogy magunkénak ismerjük el mindazt, amit a minket ilyen módon megtestesítő személy a közbéke és közbiztonság dolgában cselekszik vagy elrendel, s akaratának és ítéletének mindegyikünk alárendeli a maga akaratát és ítéletét.” (Hobbes, 1999: 208.). Hobbes gondolkodásában a félelem és a biztonság iránti vágy szorosan összekapcsolódik, és ez teszi lehetővé és szükségessé az államot, mint a biztonságot egyedülként tartósan biztosítani képes instanciát. Ebben az összefüggésben az állam a biztonság előfeltétele, és ebben a minőségében a természeti állapot meghaladásának és így a túlélésnek a garanciája. Az ember élete összefonódik ezzel a renddel, és ennek következtében úgy tekint az államra mint a megálapodás szavai mellé rendelt kardra. Az állam a biztonság ígéretéért cserébe egy elvitathatatlan uralmi igényt támaszt, ami egyben legitimálja is az általa alkalmazott erőszakot. Az erőszak alapvetően instrumentális jellege mellé az erőszak intézményesítése társul, ami a modern államban ölt testet.

Max Weber szerint a „modern államot szociológiailag végső soron csak azzal a sajátos eszközével definiálhatjuk, mely minden politikai szervezet jellemzője: a fizikai erőszakkal. (...) Éppen ma különösen bensőséges az államnak az erőszakhoz fűződő viszonya. A múltban a nemzetségtől kezdve a legkülönbözőbb szervezetek tekintették teljesen normális eszköznek a fizikai erőszakot. Ma viszont azt kell mondanunk, hogy az állam az az emberi közösség, amely egy bizonyos területen belül (...) a legitim fizikai erőszak mo-

nopóliumára (sikerrel) tart igényt. A jelenkor sajátossága ugyanis az, hogy bármely más szervezetnek vagy személynek a fizikai erőszakhoz való jogát csak annyiban ismerik el, amennyiben az állam a maga részéről engedélyezi alkalmazását: az állam számít az erőszakhoz való »jog« egyedüli forrásának” (Weber, 1998: 156–157). Weber hozzáfűzi, hogy a „modern állam fejlődésének mindenütt az adja az első lökést, hogy a fejedelem elkezd kisajátítani az igazgatási hatalom vele egyenrangú, önálló, »privát« letéteményeseit – az igazgatási és hadviselési üzemnek, valamint a pénzügyek eszközeinek és mindenféle politikailag hasznosítható jószágnak a saját jogú tulajdonosait” (Weber, 1998: 161.). Max Weber álláspontja arra enged következtetni, hogy állam és erőszak viszonya egy fejlődési folyamat eredménye, és amit mi ma az erőszak monopóliumaként ismerünk, szorosan kötődik a modernitás körülményeihez. Weber arra is utal, hogy az erőszak mechanizmusai és azok anyagi alapjai szorosan összefüggenek, és ez adja annak a történelmi folyamatnak a vezérfonalát, amelynek keretébe az erőszak-monopólium kialakulása ágyazódik. Ez a folyamat az erőszak és az adók feletti monopóliumok kialakulásával kezdődik, de minden egyéb körülménye ellenére is a legfontosabb az erőszak legitim jellege. „A modern állam olyan intézményes uralmi szervezet, amelynek a maga területén sikerült monopolizálnia a legitim fizikai erőszakot mint az uralom eszközt, s evégett vezetőinek kezében egyesítette az üzemeltetés dologi eszközeit, viszont kisajátította mindazokat a saját jogú rendi funkcionáriusokat, akik ezen eszközökkel korábban saját jogon rendelkeztek, s maga lépett a helyükbe, az államhatalom csúcsát is beleértve.” (Weber, 1998: 162.).

A folyamat persze nem teljesen új, hiszen a hadsereg és az adóztatás monopóliumára való törekvésekkel már a modern kor előtt is találkozunk, de ezek korábban nem alakultak állandó, szakavatott gépezetté (vö. Elias, 2004: 354.). „Csak ennek a differenciált uralmi gépezetnek a kialakulásával válik teljesen monopoljellegűvé a hadsereg és az adók feletti rendelkezés; csak általa válik a katonai és adómonopólium tartós jelenséggé.” (Elias, uo.) Ez természetesen nem jelenti azt, hogy csak ez a két monopólium létezne, de ez a kettő minden további monopólium forrása. Norbert Elias szerint a monopóliumok a rendelkezési hatalomért folytatott harc eredményeként jöttek létre, amelyek során „egy sor kizáró harc révén előbb vagy utóbb egyre több esély (megy) át egyre kevesebb ember kezébe” (Elias, 2004: 356.). A monopóliumképződés mozgató ereje Elias szerint a szabad konkurenciaharc, ami azt jelenti, hogy a folyamat során kialakuló kölcsönös függőségek rendszere – az interdependenciák – következményeként az eleinte kialakuló különböző magánmonopóliumok fokozatosan „állami” monopóliumokká válnak. Az eredetileg az uralkodóhoz kötődő monopólium társadalmiasul, azaz a köz monopóliumává válik, aminek háttérében az állami erőszak-monopólium alapjának keresése, illetve annak népszuverenitáshoz való kapcsolása áll. Ez végső soron a monopóliumképződés folyamatának két oldala, amelynek következtében nemcsak létrejön az erőszak-monopólium, hanem

ezzel egyszerre a modern államban intézményesül. „Amennyire tapasztalataink alapján megítélhető, két nagy szakasz különböztethető meg tehát a monopóliummechanizmus folyamatában: először a szabad konkurencia- vagy a kizárási harcok szakasza, amelynek tendenciája, hogy az esélyek egyre kevesebb s végül egyetlen kézben halmozódnak fel: a monopólium képződésének folyamata. Másodsor az a szakasz, amelyben a központosított és monopolizált esélyek feletti rendelkezési hatalom egyetlen ember kezéből lassan egyre nagyobb számú ember kezébe megy át, s végül az interdependencián alapuló kapcsolatrendszer egészének függvényévé válik: ez tehát az a szakasz, amelyben a „magán”-monopólium „köz”-monopóliummá válik (Elias, 2004: 364–365).

Max Weber és Norbert Elias felfogása arra utal, hogy a modern állam kialakulása, illetve fejlődése egy olyan véget nem érő folyamat, amely nem egyszerre és főként nem egyformán megy végbe. Ennek megfelelően az állam egy hosszútávú folyamat során bontakozott ki, aminek nincs felismerhető kezdete, eleve adott célja, és ennek megfelelően belátható vége, habár magának a folyamatnak az elemei és irányai ennek ellenére is azonosíthatóak (vö. Kuhlmann, 2000). A modern államnak az erőszak-monopóliummal való összekapcsolódása egyáltalán nem magától értetődő, és semmi esetre sem szükségszerű folyamatok eredménye, hanem sokkal inkább különböző tényezők kontingens találkozásából jön létre, amelynek során állandóan egyre komplexebb konstellációk születnek, és minden egyes alkalommal, amikor újabb elemmel bővül a képlet, az mindig újraindítja a differenciálódást, azaz az államképződés lényegében soha véglegesen le nem zárható folyamatát. Mivel az állam hatalmi szerzerzetként fékekből és ellensúlyokból tevődik össze, ez adja a folyamat állandó dinamikáját, amelynek során az állam egybegyűjti, monopolizálja az erőket, és miután intézményesíti azokat, ez újabb differenciálódási folyamathoz vezet, amelynek során az állam korábbi funkciói átalakulnak, vagy teljesen el is vesznek, de ezzel együtt állandóan újak jönnek létre. Ennek a dinamikának a hátterében az áll, hogy a fentebb vázolt fejlődés eredményeként az állam és az államiság szinte teljes mértékben – de tulajdonképpen kivételesen – összekapcsolódott, úgy hogy ma már alig vagyunk képesek megkülönböztetni a két jelenséget. Az állam végső soron az az állandó keret, amelyen belül az államiság állandóan újrafogalmazandó tartalmat jelent, ami azonban egyben normatív mérceként is szolgál. Az állam leginkább *de jure* ragadható meg, amelynek feltétele a más államok által való elismerés, míg az államiság *de facto* a maga funkcióihoz, a jóléthez, a legitimitáshoz és jogállamisághoz, valamint a biztonsághoz, egészen pontosan azok megvalósulásához kapcsolódik. Amíg a jóléti funkció elsősorban az állam által nyújtott közszolgáltatásokat és az újraelosztást foglalja magába, addig a legitimitás a döntési folyamatokat és a politikai részvételt, a jogállamiság pedig a közhivatalok és az igazságszolgáltatás működését jelenti. Mindkettő feltétele a biztonság, amely nélkül nem működik az állam, és amely a legszorosabb összefüggésben áll az erőszak-monopóliummal.

Azt hiszem a fenti folyamatjelleg mellett fontos hangsúlyozni, hogy az erőszak és az állam eme társítása, illetve az ennek nyomán megfogalmazott erőszak-monopólium igénye alapvetően ideáltipikus megközelítés, ami nem feleltetheti, hogy az erőszak-monopólium soha sem volt teljes. Mindig is léteztek olyan terek, ahol az állami erőszak csak korlátozottan vagy egyáltalán nem érvényesült. Ez a tény azonban csak csekély mértékben befolyásolta azt a fel fogást, amely szerint az állam és az erőszak kölcsönösen feltételezik egymást. Ezzel együtt azonban ezt a kivételes és a maga nemében esetleges fejlődést tekintjük az állammal kapcsolatos megfontolásaink normatív alapjának, ami persze meglehetősen problémás, mégis fontos következtetések vonhatók le belőle. Ugyanis maga a nyugati állammodell is fokozatosan alakult ki, amit válságok és visszaesések terheltek, és csak a huszadik század végére érte el jelenlegi formáját egy földrajzilag jól behatárolható zónában, arról már nem is beszélve, hogy a modellen belül rendkívül nagy a változatosság, és nem létezik olyan minta vagy előírás, amelyek alapján ezek az államok szerveződhetnek. Ugyanakkor érdemes figyelembe venni azt is, hogy ez a mérce nem abszolút, így alkalmas lehet a sérült a vagy hiányos államiság elemzésére és deficitjei feltárására. A legfontosabb kérdés azonban nem is az, hogy mennyire felelnek meg ezeknek a törékeny vagy éppen bukott államok, hanem az, hogy melyek azok az eszközök, amelyekkel az államiságot, és azon keresztül az államot helyre lehet állítani. Ennek mércéje pedig ma sem más, mint az erőszak-monopólium, és a hozzá kapcsolódó állami funkciók. Bármennyire meghatározónak és kizárólagosnak is tűnik azonban ez az eszme, az utóbbi időben mintha halványulna a hozzá kötődő meggyőződés. Úgy tűnik, hogy az erőszak-monopólium hangsúlyai fokozatosan eltolódnak. Nem vitás, hogy mind a mai napig államokban gondolkodunk, de mintha az erőszak-monopólium egyre bizonytalanabb lenne, ami állam és erőszak viszonyának újabb változására utal.

AZ ERŐSZAK PRIVATIZÁCIÓJA?

De mi áll az állami erőszak-monopólium megkérdőjeleződésének hátterében? Milyen jelenségek kapcsán beszélhetünk egyáltalán az erőszak-monopólium megroppanásáról, és milyen következményekkel jár az állami erőszak-monopólium eróziója? Kétségtelen, hogy az utóbbi néhány évtizedben az állam szerepe, és azon belül az állam és erőszak viszonya alapvetően átalakult. Ez természetesen nem tekinthető egy egységes és egyoldalú folyamatnak, de két olyan terület is jól elkülöníthető ezen belül, ahol a változások egyértelműen nyomonkövethetőek. Az első az állami erőszak nemzetközi szervezetekhez és intézményekhez való delegálása, a második az erőszak privatizálása.

Az első jelenség arra vezethető vissza, hogy a globalizációs folyamatokkal új fenyegetések jelentek meg, és természetszerűleg átalakult a biztonság fo-

galma is, aminek következtében az állam helyét is újra ki kellett jelölni. Az állam részéről a terület és az állampolgárok védelmének helyére egyre inkább a *human security* lépett, amely egyértelműen a biztonság fogalmának korábban soha nem tapasztalt kiszélesedésére utal, és ezzel alapjaiban rendítette meg azt az elképzelést, amely szerint az állam a maga erőszak-monopóliuma révén a biztonság egyetlen garanciája. Ez az eltolódás elsősorban abból fakad, hogy a biztonságot fenyegető tényezők, illetve közvetlen és közvetett következményeik: a természeti csapások, járványok, polgárháborúk és nyomukban a humanitárius katasztrófák, vagy éppen a terrorizmus és a szervezett bűnözés nem állnak meg az államok határainál, illetve az általuk jelentett fenyegetések többnyire nem köthetők egyetlen államhoz. Mivel a fenyegetettséget nem lehet az államhatárokon belül felszámolni, ezért szükség van a nemzetközi együttműködésre. A veszélyek globálissá válása miatt a legitim erőszakgyakorlás nem maradhat kizárólag az állam kezében, így vagy át kell ruházni nemzetközi szervezetekre és intézményekre, vagy nemzetközi szerződések keretében le kell mondania szuverenitása egy részéről, hogy a konfliktusokba való beavatkozás révén megakadályozzák a fenyegetések elterjedését és a válságok eskalálódását. Mindez elsősorban a döntéshozatalra vonatkozik, az állam azonban továbbra is a végrehajtás garanciája marad.

A másik jelenség az erőszak-privatizáció, amely egy egyre dinamikusabban fejlődő erőszakpiac kialakulását, és az erőszak bizonyos formáinak magánkézben való összpontosulását jelenti. Mindazonáltal a privatizált erőszak nem egyszerűen privát erőszak, mivel strukturáltság és tartós szervezethez jellemzi, aminek révén képes az állami erőszak-monopóliumot megkérdőjelezni, kiüresíteni és adott esetben annak helyére lépni (vö. Eppler, 2002: 12.). Ez egy meglehetősen sokrétű, és igen különböző szereplőket és körülményeket magába foglaló folyamat, amellyel egyidőben azonban újabb államosodási folyamatok is zajlanak. Az erőszak-privatizáció folyamatát azonban lehetetlen figyelmen kívül hagyni, hiszen egy alapvetően új jelenséggel van dolgunk, még akkor is, ha jelentőségét történelmi példákra való utalásokkal akarják lekcicsinyelni. A jelenség, és a hozzá kapcsolódó elméleti reflexiók ugyanis számos, korábban tabunak tekintett jelenséget és érinthetetlennek vélt doktrínát kérdőjeleztek meg, és bármennyire különböző folyamatokat takar is az erőszak privatizációja, illetve bármilyen nehezen feltárható jelenséggel állunk is szemben – anélkül, hogy ezt ezen a helyen részletesen elemeznénk – két egymástól jól elkülöníthető irányt különböztethetünk meg ennek kapcsán.

Az első irány az alulról felfelé (*bottom-up*) irányuló privatizáció, amely leginkább a harmadik világ országaira jellemző, és a „törekeny állam” (*fragile state*), vagy egyenesen az állambukás (*statefailure*) illetve államszéthullás (*Staatszerfall*) jelenségeihez kötődik. Ezekben az országokban az állami erőszak-monopólium többnyire eleve vitatott jelenség, mivel többségükben csak a gyarmati terjeszkedés centralizálta az uralmat, és hozta létre az államot, ami azonban aligha

felelt meg bármikor is a modern állam ideáljának. Az európai hódítók ugyan általában állam nélküli szerveződésekkel találtak az elfoglalt területeken, de uralmukat csak úgy voltak képesek stabilizálni, hogy ezeket a helyi uralmi struktúrákat nem számolták fel, hanem vagy magukba olvasztották, vagy egyszerűen rátelepedtek (vö. Schlichte, 2006). Éppen ezért ezek az uralmi struktúrák továbbéltek, és bármilyen változásokon mentek is keresztül, végül egy olyan régi-új gyarmati „osztály” született belőlük, amely előbb részt vett a gyarmati kormányzásban, majd a gyarmati uralom alóli felszabadításban. Ezek után nem csoda, hogy miután ezek a csoportok átvették az uralmat, igyekeztek fenntartani a modern állam eszméjét és uralmi technikáit, és miközben a legkülönbözőbb ideológiai külsőségeket öltöttek, a gyakorlat meg sem közelítette a modern állam ideálját. Ez az államiság egy ideig túlélte a gyarmati felszabadulást, és az állam magára öltötte ugyan a szuverenitás egyes jegyeit: himnusszal, zászlóval, díszszázaddal, katonazenekarral, a repülőtérről az elnöki palotáig vezető sugárúttal (Menzel, 2001: 3.), és nem utolsósorban futballválogatottal, de az állam legfeljebb homlokzat maradt, amelynek külsődleges jegyei legfeljebb ideig-óráig voltak képesek eltakarni az államiság hiányosságait. Mindez addig tartott amíg az egykori gyarmatok fel nem élték gyarmati örökségüket, illetve a hidegháború végével el nem maradtak a Szovjetunió és a Nyugat segélyei, aminek következtében aztán fokozatosan elvesztették a közjavak fenntartására és az újraelosztás biztosítására irányuló képességeiket.

A modern értelemben vett állam ezekben az országokban gyakran nem is létezett, és habár mindvégig léteztek olyan másodlagos autoritások, amelyek az államiság bizonyos funkcióit képesek voltak ellátni, az állam és államiság sohasem fonódott olyan mértékben össze, mint Nyugaton. Ráadásul a múlt század hetvenes éveitől kezdve ez a modell egyre inkább válságba jutott, aminek elsődlegesen gazdasági okai voltak, amelyek a nyersanyagárak csökkenésében, az energiahordozók drágulásában, a lakosság számának gyors növekedésében és az eladósodás felgyorsulásában keresendők. Mindez több országban is az állami erőszak-monopólium megroppanásával, és az állam feltartóztathatatlan eróziójával járt együtt, ami azonban nem jelentette feltétlenül az állam széthullását, sokkal inkább a gyarmatosítás előtti autoritások újjáéledését. Ennek a folyamatnak a legszélsőségesebb formája, amikor egy terület leszakad az államról, és már nem a központi uralom gyakorolja az állami funkciókat, hanem valamilyen partikuláris autoritás, illetve az állam közvetlenül a fővárosra és közvetlen környékére zsugorodik. A különböző szerveződések közötti vetélkedés gyakran polgárháborús formát ölt, ami tovább súlyosbítja a helyzetet, és lehetetlenné teszi az állam stabilizálását. Ezek a konfliktusok gyakran kapcsolódnak össze elsődleges anyagi érdekekkel, amelyeknek köszönhetően a háború önálló üzletgá válni kezd, ezért a benne résztvevők nem érdekeltek annak befejezésében. Természetesen nem az „új háború” az állam konszolidálásának egyetlen akadály, mert a folyamatosan hanyatló gazdaság, és az állam

funkcióinak területi szétszóródása méginkább kilátástalanná teszi a helyzetet. Mindazonáltal ha az állam és államiság teljes egyesítésére nincs is remény, és az erőszak-monopólium nem is áll helyre, az még nem jelenti az állam végét, mivel az továbbra is abszolút viszonyítási pont marad.

Az erőszak privatizációjának másik formája a felülről lefelé (*top-down*) irányuló privatizáció, amely döntően a fejlett országokra jellemző, jóllehet mind gyenge, mind erős államok alkalmazhatják. Ezeknek a folyamatoknak a fő mozgatórugója a neoliberais gazdasági kánon által meghirdetett államkarcsúsítás programja, amely folyamatosan a kiadások csökkentésével és a hatékonyság növelésével érvel, és aminek következtében az állami erőszak bizonyos eszközeinek kiszervezése révén kivonja magát a demokratikus ellenőrzés lehetősége alól. Ez meglehetősen változatos formákat öltött a különböző fejlettségű és különböző politikai hagyományokkal és kultúrával rendelkező államokban. A világ legfejlettebb országaiban két egymástól viszonylag jól elkülöníthető folyamat figyelhető meg: az egyik a védelmi erő radikális csökkenése a hidegháború befejezése óta, a másik a biztonsági szektor önálló gazdasági ágazattá válása, és az élet szinte minden területére való betörése. Az egykori kommunista országokban, illetve a Szovjetunió utódállamaiban az egykori erőszakapparátus az államról fokozatosan leválva, az állami intézmények gyengesége, valamint korrupcióra való hajlama miatt az erőszakot minden különösebb nehézség nélkül privatizálta. A folyamatokban közös, hogy az üzletág mindenütt dinamikusan fejlődik, és az utóbbi húsz évben nagyjából megnégyszerezte éves bevételét, mintegy kétszáz milliárd dollárra (vö. Deitelhoff–Geis).

Az állam karcsúsításának programja ezekben az országokban szorosan összefügg a társadalmi és politikai értékmérők ökonomizálásával, amelynek során az államiság elvei szembekerülnek a piaci elvekkel (vö. Schlichte, 2000: 164.). Az állam, mint az erőszak monopol birtokosa nyomás alá került, a köz és a magán, a legális és a kriminális közötti választóvonalak – amelyekre korábban maga az állam és az erőszak-monopólium épült – egyre inkább elmosódtak (uo.), és ez közvetlenül érintette a közjavak, különösen a biztonság kérdését. De vajon mit jelenthet a költséghatékonyság a biztonság területén, és mennyire fejezhető ki pénzben a biztonság? Nyilvánvaló, hogy a befektetett összegek megtérülését a biztonság területén alig lehet mérni, különösen nem rövidtávon, ugyanakkor azonban a folyamat okaként általánosan hangoztatott költséghatékonyságot mindmáig nem sikerült meggyőzően bizonyítani (Deitelhoff–Geis). Az állam neoliberális karcsúsítása ebben a tekintetben meglehetősen kétes, sőt inkább veszélyes terápiának bizonyul, mivel az a nyereség, amit a piac szabadsága révén elérünk, az a szabadság más szféráinak határozottan rovására mehet (vö. Schlichte, 2000: 171.). Az erőszak részleges privatizációjának legkézzelfoghatóbb következménye éppen az, hogy a biztonság mint a közjavak egyik legalapvetőbb formája, amelyet erőszak-monopóliuma révén az államnak kellene szavatolnia, egyre inkább a magánjavak egyik for-

májává vált, amelynek ára van, és a piacon meg lehet vásárolni. A biztonság is éppúgy áruvá vált, mint bármi más, és ebből fakadóan elosztása is egyre egyenlőtlenebb lett. Minél tehetősebb valaki, annál több esélye van a biztonságos életre, míg a szegényeknek meg kell küzdenie a biztonság hiányával is.

Ez a privatizálódási folyamat azonban még nem jelenti azt, hogy a politika szereplői az erőszak eszközeit végleg átengedték volna a gazdaság szereplőinek kezébe. Sokkal inkább arról van szó, hogy a politika szereplői lehetőséget kaptak az állam karcsúsítására, miközben a gazdaság szereplői újabb területeken érvényesíthették a gazdaság, egészen pontosan a magánhaszon logikáját. Ennek nyomán olyan új-régi klientúrahálózatok jöttek létre, amelyek a gazdaság és a politika újfajta kölcsönös viszonyát tették lehetővé. A szabályozott állami erőszak struktúrái bomlásnak indultak. Helyükre olyan szereplők lépnek, akiknek autonómiája folyamatosan növekszik, míg az állam egyre inkább csupán mint felügyelő, szankcionáló és a felelősség viselője lesz jelen. Ebből azonban nem következik, hogy az erőszak-privatizáció folyamata valaha is teljessé válhat, mivel határozottan úgy tűnik, hogy az állami erőszak képes hosszútávon is együtt élni az erőszak legkülönbözőbb privát formáival, miközben az állam egyedülálló legitimitációjának köszönhetően a politikai döntések sohasem követhetik kizárólag a magánhaszon elveit.

Mindazonáltal felmerül a kérdés, hogy ezek után mi lesz az állammal. Vajon az erőszak-monopólium eróziójából mennyire következik az állam elhalása? Úgy tűnik – természetesen csak akkor, ha az apokaliptikus forgatókönyveket figyelmen kívül hagyjuk – az állam és az államiság viszonya újabb fordulóponthoz ért, és ennek kapcsán alapvetően megváltozott az állam és az erőszak viszonya is. Állam és államiság útjai részben újból elválnak, és az a magától értetődőnek tekintett dogma, amely szerint ez a kettő mindig egybeesik, és amelynek alapján minden kompetenciával kizárólag az állam rendelkezik, egyre inkább kétségessé válik. Ezt a folyamatot az állam és erőszak viszonyában a fentebb vázolt internacionalizálódás és globalizálódás, illetve privatizálódás jellemzi, amelynek során a nemzetközi szervezetek és intézmények, illetve a magánvállalkozások szerepe az uralomgyakorlás szempontjából egyre fontosabb lesz. A nemzetközi szervezetek fontos döntési kompetenciákat vesznek át, de a szervezésben és végrehajtásban megmarad az állam központi szerepe. A privatizálódás következtében a magánvállalkozások fontos végrehajtói kompetenciákat szereznek, de a döntésekbe nem tudnak beleszólni, legfeljebb nyomást gyakorolnak az államra. Bármilyen kompetenciáról, és bármilyen mértékben mond is le azonban az állam, sem az internacionalizálódás, sem a privatizálódás nem lehet teljes, mert az állam – ha tetszik, ha nem – megmarad a felelősség viselőjének, azt ugyanis nem lehet átruházni. Éppen ezért ebben a tekintetben különösen helytállónak tűnik az a megállapítás, hogy az állam az uralom monopolistájából fokozatosan az uralom menedzserévé válik (Genschel–Zangl, 2007), jóllehet mindennek következményeit ma még aligha vagyunk képesek teljes mértékben belátni.

IRODALOM

- Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*, Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Cicero (1995): *Az állam*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Cicero (2008): *A törvények*, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara–Gondolat Kiadó, Budapest.
- Deitelhoff, Nicole és Geis, Anna: *Output-Legitimität des Militärs? Ver- und Entstaatlichung in der Sicherheits- und Verteidigungspolitik*. http://www.politikwissenschaft.tu-darmstadt.de/fileadmin/pg/Sektionstagung_IB/Sicherheit_geis_deitelhoff.pdf (2009. november 19.)
- Elias, Norbert (2004): *A civilizáció folyamata*, Gondolat Kiadó, Budapest.
- Eppler, Erhard (2002): *Vom Gewaltmonopol zum Gewaltmarkt?* Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Genschel, Philipp–Zangl, Bernhard (2007): Die Zerfaserung von Staatlichkeit. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 20–21/2007, 10–16.
- Grimm, Dieter (2002): Das staatliche Gewaltmonopol. In: *Internationales Handbuch der Gewaltforschung*. (Hg.) Heitmeyer-Hagan, Westdeutscher Verlag, Wiesbaden, 1297–1313.
- Hobbes, Thomas (1999): *Leviatán*, Kossuth Kiadó, Budapest.
- Kley, Andreas (2006): Staatliches Gewaltmonopol – Ideengeschichtliche Herkunft und Zukunft. In: *Kollektive Gewalt, Kulturhistorische Vorlesungen 2003/2004 des Collegium generale*. Lienemann és Zwahlen, 11–29.
- Kuhlmann, Stefan (2000): Evolution von Staatlichkeit – mit einem Exkurs zu N. Elias' „Soziogenese des Staates“. *Politische Vierteljahresschrift*, 2000/4., 623–646.
- Menzel, Ulrich (2001): Der Zerfall der postkolonialen Staaten. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 18–19/2001 3–5.
- Münkler, Herfried (2002): *Die neuen Kriege*, Rowohlt Verlag, Reinbek bei Hamburg.
- Neumann, Franz (1984): *Behemoth, Struktur und Praxis des Nationalsozialismus 1933–1944*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main.
- Platón (1984): *Az állam*. In: *Összes művei*, II. kötet, Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Reemtsma, Jan Philipp (2004): Gewalt. Monopol, Delegation, Partizipation. In: *Gewalt*. Hg.: Heitmeyer és Soeffner, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- Reinhard, Wolfgang (2003): Geschichte der Staatsgewalt. *Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*. C. H. Beck, München.
- Schlichte, Klaus (2002): Editorial: Wer kontrolliert die Gewalt? In: *Leviathan, Zeitschrift für Sozialwissenschaft*. 2000/2.
- Schlichte, Klaus (2006): Staatsbildung und Staatszerfall: Zur politischen Soziologie der Weltgesellschaft. In: Thorsten Bonacker/Christoph Weller (Hrsg.): *Konflikte in der Weltgesellschaft, VS Verlag für Sozialwissenschaften*. Wiesbaden, 197–220.
- Schneckener, Ulrich (2009): *Fragile Staatlichkeit und State-building. Begriffe, Konzepte und Analyse-rahmen*. http://www.sfb-governance.de/teilprojekte/projektbereich_c/c1/us_fragilestaatlichkeit.pdf (2009. november 19.)
- Weber, Max (1998): A politika mint hivatás. In: *Tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Weber, Max (1970): *Állam, politika, tudomány. Tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Zangl, Bernhard (2008): Monopolist a. D. – Herrschaft wird delegiert, doch ganz ohne den Staat geht es nicht immer. In: *WZB-Mitteilungen Heft 121*. September 2008.
- Zimmer, Matthias (2007): *Moderne, Staat und Internationale Politik VS Verlag für Sozialwissenschaften*. Wiesbaden.